

«Gjeng vegane etter dei døde».

Død, dyrking og (om-)bygging av røyser i et langtidsperspektiv

ANJA MANSRUD

Mansrud, A. 2020. «Walking along the paths of the dead». *Death, agriculture and the continuous construction of cairns. AmS-Varia 61*, 7–20. Stavanger, ISSN 0332-6306, ISBN 978-82-7760-187-8.

How are we to understand and interpret intentional deposits of stone built-up over long time spans? The empirical point of departure for this contribution is a *complex cairn* located on a hilltop in Sauherad, Telemark, excavated in 2015. Twenty C14-samples date the site from *c.* 300 cal. BC to the present. Additionally, a single deposition of two Neolithic thin-butted axes of Funnel Beaker type (3800–3300 BC) was uncovered. The main phase of activity is related to the Early Iron Age (*c.* 300 BC–AD 450). No remains of Iron Age burials were identified, but it is argued that the Neolithic axes represent a secondary deposit related to the Iron Age activity. Taking the temporal depth and durability in the practice of removing stone as a point of departure, this paper explores how gathering and placing of stones may have been accorded meaning during various points in time and focuses particularly on the relationship between stone clearance, agriculture, fertility and ancestors.

Anja Mansrud, Museum of Archaeology, University of Stavanger, N-4036 STAVANGER, NORWAY.
E-mail: anja.mansrud@uis.no

Keywords: stones, burial cairns, clearance cairns, cultivation, ancestors, time-depth

Innledning

*Forfedranes draum
Kva gjer ein med draumane
forfedrene drøymde
Dei ligg som rim på marka
Som tåke over tjønna
Jorda fekk alt
Ho har for lenge sidan gløymt*
(Liv Holtskog, 1979)

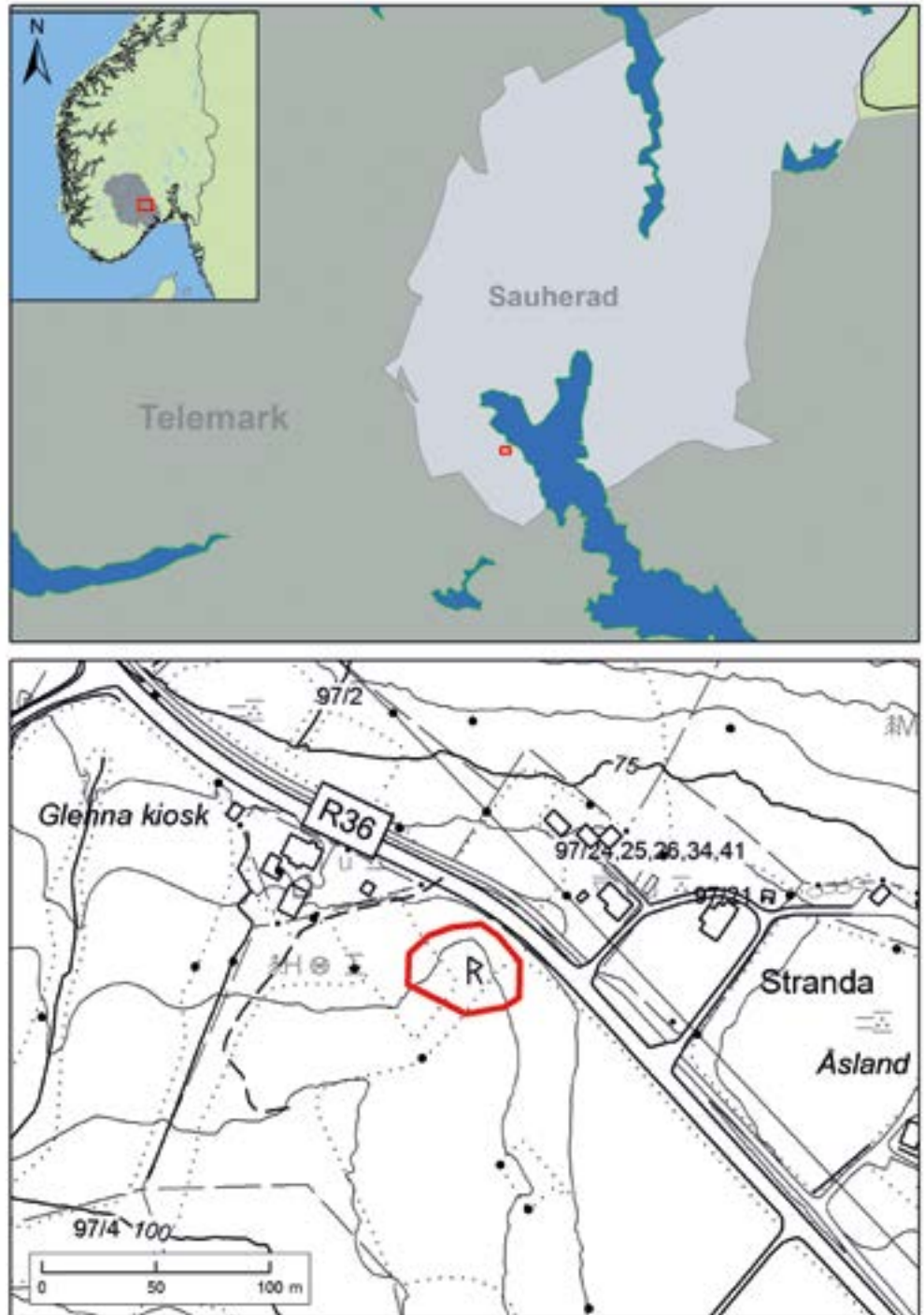
Hvordan kan vi forstå og fortolke intensjonelle deponeringer av stein i landskapet over et lengre tidsrom? Det empiriske utgangspunktet for å diskutere dette spørsmålet er en undersøkelse som Kulturhistorisk museum foretok på gården Li i Sauherad kommune, Telemark, i 2015 (Mansrud, 2019). I det følgende presenteres utgravningen, resultater og tolkningsutfordringer vi stod overfor i møtet med komplisert stratigrafi, overraskende funn og stedlig gjenbruk gjennom mange tusen år. Den overordnede problemstillingen

for undersøkelsen var å fastslå om det registrerte kulturminnet – en røys anlagt på toppen av et høydedrag – var en grav- eller rydningsrøys. Verken funn, dateringer eller naturvitenskapelige prøver kunne imidlertid gi et entydig svar på dette.

Røyslokaliteten lå på toppen av et høydedrag, dannet av en morenerygg mellom to jorder. Lokaliteten vender ut mot Norsjø som er en del av Skiensvassdraget (Fig. 1 og 2). Dette vassdraget har vært en viktig ferdsels- og transportåre gjennom forhistorisk og historisk tid og er svært rikt på kulturminner fra ulike perioder. I yngre steinalder, da strandlinjen lå ca. 20 meter høyere enn i dag, var Norsjø en del av en sammenhengende fjordarm som strakk seg fra kysten og opp til Heddal ca. 10 mil nord for undersøkelsesområdet. Det er gjort påfallende mange løsfunn av neolittiske storredskaper som økser, flintsigder, dolker og skafthullsøkser langs dette vassdraget (Mikkelsen, 1974, 1989; Groseth, 2001, s. 24–38). Videre er det registrert i alt 212 gravminner, hvorav 139 gravhauger og 24 gravrøyser, bare innenfor

Fig. 1. Kart som viser lokaliteten (markert med rødt), beliggende på vestsiden av Norsjø i Sauherad kommune, Telemark. Kart: Anja Mansrud, KHM.

Fig. 1. The location of the site (in red) located on the western side of lake Norsjø in Sauherad, Telemark county. Map: Anja Mansrud, KHM.

Sauherad kommune. Røysene er definert som årøyser, beliggende på høydedragene langs Norsjø (Groseth, 2001, s. 47, 85). Nært utgravningsfeltet ligger det et mindre helleristningsfelt og en skålgropsstein.

Tyve C14-dateringer vitner om menneskelig virksomhet på høydedraget gjennom et langt tidsrom fra ca. 300 f. Kr. (førromersk jernalder) og opp til nyere tid. Basert på dateringene peker eldre jernalder seg ut som en periode med mye aktivitet. Ingen av funnene som ble gjort i tilknytning til anlegget kunne sikkert knyttes til begravelser i eldre jernalder, men røysas beliggenhet

og konstruksjon tilsier at den trolig har fungert som gravsted i denne perioden. Det ble videre påvist en deponering med to slipte, tynnakkede bergartsøkser og to økseemner. Øksene kan på typologisk grunnlag tidfestes til traktbegerkulturen (ca. 3800–3300 f.Kr.). Den lange bruken gjør høydedraget svært interessant som helhet.

I tradisjonell arkeologisk terminologi er *en grav* betegnelsen på et sted hvor restene av den døde plasseres, mens *gravanlegg* betegner konstruksjonen som utgjør gravens ytre form. Begrepet anlegg kan således

Fig. 2. Oversiktsfoto av lokaliteten. Røysanlegget hadde en flott beliggenhet på en morenerygg omgitt av jorder på tre kanter og med utsyn mot Norsjø. Foto: Magne Samdal, KHM.

Fig. 2. Overview of the site. The cairn was prominently situated on a moraine hill overlooking Lake Norsjø, surrounded by cultivation fields. Photo: Magne Samdal, KHM.

omfatte begge kategorier (Wangen, 1998, s. 153). Men intensjonelt anlagte steinansamlinger uten gravanlegg – hvordan skal vi betrakte dem? Er de «tomme graver»? (Rødstrud, 2003, s. 46–55). Menneskelige levninger er dessuten blitt deponert i mange ulike kontekster under jernalderen (se for eksempel Østigård, 2000; Mansrud, 2004; Eriksen, 2017). Så når er en røys en grav, og når er den bare en rydningsrøys? Insisteringen på å klassifisere røyser som det ene eller det andre bidrar ikke til ny kunnskap om forhistorien, argumenterer arkeologen Maria Petersson (2015, s. 58; se også Dahl, 2016). I stedet for å fokusere på terminologi og funksjon kan det være mer fruktbart å belyse de forhistoriske handlingene som kan observeres i det arkeologiske materialet, og anlegge nye teoretiske perspektiver for å tolke dem.

Undersøkelsen på Li har i første rekke dokumentert en vedvarende praksis med å legge opp stein på et bestemt punkt i landskapet. Over tid har denne aktiviteten resultert i et stort og komplekst anlegg, som til slutt har dekket hele høydedraget. Anlegget kan

med arkeologen Maria Peterssons begrep (2015, s. 10), benevnes «et komplekst røysanlegg» eller et «steinkledd berg» (Lönn, 2014, 2015). Med utgangspunkt i lokalitetens tidsdybde vil jeg gripe fatt i seminarinvitasjonens oppfordring om å utforske ryddning av stein som noe mer enn en instrumentell praksis. I jordbruksområder hvor grunnen består av moreneavsetninger, er rydding av stein en forutsetning for å drive jordbruk. Mens flytting av stein fra åkeren kun har vært praktisk i noen faser av forhistorien, kan den i andre faser kanskje ha betydd noe mer. Meningspluralitet vil i det følgende være et stikkord for å nærme seg en forståelse av funnsituasjonen (jf. Omland, 2004).

En overraskende start: et neolittisk øksedepot under en rydningsrøys

Før avtorving hadde røysa en antatt utstrekning på ca. 12 m i diameter. Det var tydelig at høydedraget også var benyttet som deponi for rydningsstein fra de omliggende jordene i yngre historiske perioder (Fig. 3). Oppå vegetasjonsdekket lå det store ansamlinger

Fig. 3. Høydedraget var brukt som deponi for rydningsstein fra de omliggende jordene inntil nylig. Oppå vegetasjonsdekket lå det flere rydningsrøyser og annen stein i varierende størrelse. På toppen var det gravd en dyp grop som seinere var gjenfylt med søppel. Foto: Anja Mansrud, KHM.

Fig. 3. The hilltop has been used as a landfill for stones from the surrounding fields until recently. On top of the vegetation cover there were several clearance cairns and stones of various sizes. A depression had been dug into the center of the cairn. Photo: Anja Mansrud, KHM.

Fig. 4. Øverst t.v.: TRB-øksene ble funnet under denne rydningsrøyser. Øverst t.h.: Nærbilde av øksene og økseemnene. Nederst: Øksene ble funnet på nedsiden av en jordfast steinblokk. Posen markerer funnstedet og nedenfor ses området med hellelegningen. Foto: Anja Mansrud/Svein V. Nielsen, KHM.

Fig. 4. Upper left: The TRB-axes were discovered under this clearance cairn. Upper right: Close up of the two axes together with the two axe-blanks. Lower part: Overview of the axe deposit, situated below a large boulder. The plastic bag marks where the axes were found and below it the presumed stone floor is visible. Photo: Anja Mansrud/Svein V. Nielsen, KHM.

Fig. 5. Nærbilde av øksene og økseemnene samt hellelegningen under utgravning. Målestokken er 50 cm og pilen peker mot nord. Foto: Svein V. Nielsen, KHM.

Fig. 5. Close up of the axes, the axe blanks and the presumed stone floor. Scale: 50 cm. The arrow points towards north. Photo: Svein V. Nielsen, KHM.

av rydningsstein. På toppen av røysa lå det også store steinblokker som var tilkjørt med traktor. Røysa var i tillegg sterkt skjemma av en plyndringsgrop som var fylt med søppel. Ifølge grunneier skyltes dette at røysa blitt benyttet som sandtak på 1950-tallet.

Undersøkelsens store overraskelse kom på den maskinelle avdekningens første dag. Det ble da påtruffet to tynnakkede, slipte økser av diabas under en moderne rydningsrøys som lå øst for hovedrøysa, på nedsiden av en jordfast granittblokk (Fig. 4). Øksene ble påtruffet i overgangen mellom matjordslag og undergrunn. De har trolig ligget under en mindre rektangulær steinblokk som ble løftet vekk av gravemaskinen. Gravemaskinen hadde ellers fjernet mesteparten av rydningsrøysa på dette tidspunktet, og det var derfor ikke mulig å studere den stratigrafiske relasjonen mellom røys og økser, eller påvise om det kan ha ligget en eldre røys under en yngre. Rett vest for øksene, noe dypere ned i undergrunnen, lå det to steiner med en påfallende form. De består av samme råstoff som en av øksene, hadde oval

form med en avsmalnende “nakke” og en bred “egg”. Gjenstandene er tolket som emner til økser, men har også visse likhetstrekk med «fotsåler» som er påtruffet i en røys fra bronsealder i indre Oslofjord (Simonsen & Vogt, 2007).

Rensing rundt funnstedet avdekket videre en mulig hellelegging i undergrunnen (Fig. 4 og 5). Hellelagte gulv kjennes fra tidligneolittiske dysser i Bohuslän og Øst-Norge (Reitan, 2012, s. 134). Muligheten var derfor til stede for at funnene stammet fra en ødelagt grav. Den store blokksteinen kunne tentativt ha vært en randstein i et ytre kammer i en megalittkonstruksjon. De fleste funnene av slipte, tynnakkede økser utenfor traktbeugeralturens sentralområde ved Oslofjorden, er gjort langs Norsjø (Solheim, 2012). Fra Bø i Telemark, noen mil nord for undersøkelsesområdet, kjennes dessuten Kasin-graven som er en av svært få norske graver fra mellomneolittisk stridsøkserkultur (2700–2550 f.Kr.) (Mikkelsen, 1974). Kasingraven var en flatmarksgrav relatert til en stor, jordfast stein. De mange løsfunnene av neolittiske storredskaper i lokalitetens nærområde er gjort i tilknytning til dyrka mark, ofte i forbindelse med jordarbeid (Mikkelsen, 1989, s. 118–120). Foruten Kasin-graven er ingen av storredskapene sikkert relatert til en gravkontekst, selv om flere er registrert som funnet under lav røys. Slike funn er også påtruffet i våtmark, vann, myr, under eller ved store steiner/bergvegger, og flere er tolket som rituelle depoter (Østmo, 1988, s. 31–32; Mikkelsen, 1989, s. 33–34; Reitan, 2009, s. 35).

Det er også identifisert tidlige jordsbruksindikatorer i pollenanalyser i dette området (Mikkelsen, 1989). Sauherad, som er en av landets beste jordbruksregioner, har et spesielt godt mikroklima. Sommertemperaturene er blant de høyeste i landet (Paulsen & Vasaasen, 2010, s. 1–7). På grunn av disse forholdene var det dermed ikke helt usannsynlig at det skulle kunne finnes rester av en neolittisk grav eller bosetning på høydedraget. Anlegget ble høyt prioritert og svært grundig undersøkt (Mansrud, 2020, s. 25–31). Verken de arkeologiske undersøkelsene eller de naturvitenskapelige analysene tilsier at anlegget er en tidligneolittisk grav. Da hellelegningen ble nærmere undersøkt, viste det seg at dette ikke var en menneskeskapt struktur. «Gulvet» var oppsprukne biter av en blokk som trolig var fragmentert på grunn av frost og presset ned i en siltholdig flekk i undergrunnen.

Det er imidlertid ingen tvil om at de to øksene og økseemnene/fotsålene er *intensjonelt* nedlagt. Anlegget tolkes derfor som et øksedepot. At øksene er lagt ned sammen med to emner, kan tyde på at deponeringen har funnet sted under øksenes brukstid. Andre forhold

Tabell 1. C14-dateringer. Trekullet ble vedartbestemt ved Afdeling for konservering og naturvidenskap, Moesgård Museum, Århus (Mikkelsen et al., 2016) og makrofossilanalysene ble gjort ved Miljøarkeologiska Forskningslaboratoriet i Umeå (Östman, 2017). Dateringene ble gjort ved Ångströmlaboratoriet i Uppsala (Possnert & Petterson, 2017) og Geologisk avdeling, Lunds universitet (Rundgren & Muscheler, 2017). Noen av dateringene hadde vide dateringsrammer. Dateringene uthevet med fet skrift indikerer de dateringene som laboratoriet anser som de mest sannsynlige.

Table 1. C14 dates. The charcoal was analyzed at The Department for Conservation and Science, Moesgaard Museum, Århus (Mikkelsen et al., 2016) and the macrofossils analyzed at The Environmental Laboratory, Umeå (Östman, 2017). The C14-analysis were undertaken by Ångström Laboratory, Uppsala (Possnert & Petterson, 2017) and Department of Geology, University of Lund (Rundgren & Muscheler, 2017). Note that some dates have very wide ranges. The bold numbers are considered by the lab to be the most probable dates.

Kontekst Context	Id. og p. nr. Id. no, sample no	Datert materiale Material dated	C14-alder (BP) C14 age (BP)	Kalibrert alder f.Kr/e.Kr (2σ) Calibrated age BC/AD (2σ)	Lab. nr. Lab. no.
Røysprofil, SV-NØ. Haugfyll i kantkjede SW-NE section, cairn fill within kerbing	50/4000	Alnus	2200 ± 40	380–170 cal BC	LuS 12649
Røysprofil SØ-NV, V-side. Kullinse under haugfyll/SW-NE section, western side. Charcoal lens below cairn fill	50/3987	Alnus	2187 ± 29	360–170 cal BC	Ua-54891
Røysprofil SØ-NV, Ø-side. Kullinse under haugfyll/SE-NW section, eastern side. Charcoal lens below cairn fill	50/3988	Betula	2172 ± 29	360–160 , 130–110 cal BC	Ua-54892
Røysprofil, SV-NØ. Haugfyll SW-NE section. Cairn fill.	50/3991	Betula	2160 ± 40	360–90 cal BC	LuS 12645
Røysprofil SØ-NV. Siltlag SE-NW section. Silt layer	50/4005	Betula, Alnus	2145 ± 40	360–280, 260–240 BC, 235–50 cal BC	LuS 12651
Røysprofil SV-NØ. Haugfyll i kantkjede SW-NE section. Cairn fill within kerbing	50/3996	Betula	1755 ± 40	140–160, 165–200, 205–390 cal AD	LuS 12646
Røysprofil, SV-NØ. Haugfyll i kantkjede SW-NE section. Cairn fill within kerbing	50/3997	Betula	1750 ± 40	140–155, 165–195, 205–395 cal AD	LuS 12647
Røysprofil, SV-NØ. Humuslag over kantkjede/SW-NE section. Humic layer above kerbing	50/3999	Picea	770 ± 35	1205–1290 cal AD	LuS 12648
Røysprofil SV-NØ. Påbygningslag av sand/SW-NE section. Sandy layer interpreted as later addition	50/4002	Picea	485 ± 45	1315–1355, 1390–1485 cal AD	LuS 12650
Røysprofil, SØ-NV. Humuslag SE-NW section. Humic layer	50/3990	Picea (mf.)/Picea incl. other species	140 ± 40	1665–1785 , 1795–1895, 1900–1950 cal AD	LuS 12644
Kokegrop/ildsted/Cooking pit/fire place	8520/2223	Betula	1644 ± 31	330–540 cal AD	Ua-54885
Kokegrop/Cooking pit	8550/2766	Corylus	1671 ± 29	250–280, 320–430 cal AD	Ua-54886
Nedgravning/Indeterminate structure	3116/3986	Betula	1584 ± 28	410–550 cal AD	Ua-54890
Rydningrøys/Clearance cairn	1304/3916	Betula	94 ± 27	1680–1740, 1800–1930 cal AD	Ua-54888
Øksedepot, profil NØ-SV Axe deposit, NE-SW section	2293/2759	Betula/Alnus	1115 ± 40	775–795, 800–845, 860–1020 cal AD	LuS 12640
Rydningrøys/Clearance cairn	2074/3915	Corylus	399 ± 27	1430–1530, 1570–1630 cal AD	Ua-54887
Nedgravning/Indeterminate structure	3674/3985	Picea/Pinus	126 ± 27	1670–1780 , 1790–1940 cal AD	Ua-54889
Øksedepot, profil NØ-SV Axe deposit, NE-SW section	2760	Humus	1.045	1955–1957, 2006–2008 cal AD	LuS 12641
Øksedepot, profil NØ-SV Axe deposit, NE-SW section	2761	Humus	1.025	1955–1956 cal AD	LuS 12642
Øksedepot, profil NØ-SV Axe deposit, NE-SW section	2762	Humus	1.049	1956–1957, 2005–2008 cal AD	LuS 12643

tyder imidlertid på at det dreier seg om en seinere nedlegging. For det første ble øksene funnet i overgangen mellom matjord og undergrunn, og det ble påvist moderne glassbiter i matjordlaget rett over øksene. En kullprøve fra laget som øksene lå i ble datert til vikingtid, 860–1020 f.Kr. (LuS 12640) (Tabell 1). Det ble også foretatt humusekstraksjon fra jordprøver i laget for å få frem materiale til flere dateringer. Disse tre prøvene (LuS 12641, 12642 og 12643) fikk recente dateringer

(Tabell 1). Videre fikk en C14-prøve fra rydningsrøysa over øksene, tatt litt sør for funnstedet, datering til høymiddelalder; ca. 1430–1530 e.Kr. (Ua-54887).

Offerfunn relatert til blokkstein og elver forekommer også i bronsealder og førromersk jernalder (Groseth, 2001, s. 148 og appendiks 3). Det er heller ikke uvanlig å finne slipte neolittiske økser deponert i stolpehull i bygninger fra jernalder (Carlie, 2004, s. 150). Flintøkser, såkalte tordenkiler, ble ansett som å besitte særskilte

krefter som beskyttet mot torden og påfølgende branner, den holdt troll og onde makter unna og beskyttet dyr og mennesker mot sykdommer (Carlie, 2004, s. 154–155). Jordfunne oldsaker ble også tillagt magisk og helbredende kraft i middelalder (Christie, 1837).

Redeponeering av eldre gjenstander er imidlertid mest vanlig i forbindelse med graver fra bronsealder og eldre jernalder. Robert Hernek (2015) har vist hvordan anslagsvis hver femte røys og steinsetning fra Bohuslän inneholdt littiske funn som ildflint, økser eller andre flintgjenstander fra ulike perioder av steinalderen. En alternativ tolkning er derfor at øksene ble sekundært deponert i forbindelse med at røysa ble anlagt eller påbygd. Som jeg vil komme tilbake til, skjedde dette mest sannsynlig i eldre jernalder.

Den videre undersøkelsen; funn, datering og bruksfaser

Som nevnt hadde røysa før avtorving en utstrekning på ca. 12 m. Etter den innledende maskinelle avtorvingen viste den seg imidlertid å være dobbelt så stor. På sør- og sørvestsiden kunne det ses deler av en velbevart kantkjede, mens det på nord- og østsiden var fylt på med store mengder stein utenfor kantkjeden (Fig. 6). Det lå også flere rydningsrøyser inntil og omkring hovedrøysa. Noen av disse fremstod som intensjonelt konstruerte påbygninger, mens andre var lagt opp på ustrukturerte måter og ble tolket som

resultat av rydning (Fig. 6). Totalt har anlegget hatt en utstrekning på om lag 24 m og fylt hele skråningen med stein. Dette har gitt anlegget et mektig inntrykk sett nedenfra, og røysanlegget har vært godt synlig fra Norsjø.

Anlegget ble videre undersøkt ved hjelp av to hovedprofiler og en hjelpeprofil (Mansrud, 2019, s. 10–23) (Fig. 7). Hver fjerdedel ble gravd stratigrafisk og etappevis ved bruk av gravemaskin og krafse. Høydeforskjellene i terrenget og utydelige lagskiller gjorde det vanskelig å få sikkert grep om stratigrafien. Det var også vanskelig å få overblikk fra bakkenivå. Dronefoto var til stor hjelp for å visualisere anlegget (Fig. 2, 6 og 7). Det ble også benyttet fotogrammetri som dokumentasjonsmetode, og de vellykkede fotogrammetriseriene ble benyttet som underlag for tegning. Foruten det omtalte øksedepotet ble det gjort ytterligere et gjenstandsfunn i påbygningsmassene. 4 m sørvest for øksedepotet ble det funnet en stor «fotformet» slipestein med konkav slipefure på en av bredsidene og spor etter sliping på en av sidekantene. Steinen var lagt sammen med annen rydningsstein i relasjon til en påbygning av røysa. Det er umulig å anslå gjenstandens alder eller om det finnes en forbindelse mellom øksedepotet og slipesteinen, men det er ikke utenkelig at en slik stein kan ha blitt benyttet til å slippe økser. Det er heller ikke mulig å avgjøre om slipesteinen er intensjonelt deponert eller bare stammer fra rydning, i likhet med den øvrige

Fig. 6. Røysanlegget sett mot sørvest etter maskinell avtorving. Det var en stratigrafisk kompleks situasjon, og det var vanskelig å avgjøre hva som var rydningsstein og hva som var utkastning og påbygninger av haugen. 1. Plyndringsgrop. 2. Rydningsrøys Id. 1304. 3. Rydningsrøys Id. 2074. 4. Registreringssjakt. Foto: Magne Samdal, KHM.

Fig. 6. Overview of the site after removal of the topsoil. It was a stratigraphically complex situation, and difficult to distinguish between clearance cairns and extensions/intrusions of the mound itself. 1. The cairn had a visible depression dug into the center. 2. Clearance cairn Id. 1304. 3. Clearance cairn Id. 2074. 4. Survey trench. Photo: Magne Samdal, KHM.

Fig. 7. Røysanlegget under utgravning, sett mot nord.
1. Snittet kokegrop II. 8550, datert til romertid.
2. Snittet kokegrop/ildsted 8520, datert til romertid/folkevandringstid.
3. Fyllskifte datert til folkevandringstid ble funnet under steinpåbygningene i dette området.
Foto: Magne Samdal, KHM.
Fig. 7. Overview of the site during excavation.
1. Cooking pit dated to Roman Iron Age.
2. Cooking pit/fire place dated to Roman Iron Age/ Migration Period.
3. Filling dated to the Migration Period was found under the stones in this area. Photo: Magne Samdal, KHM.

Fig. 8. Røysa er ferdig undersøkt, kun hovedprofiler og kantkjede står tilbake. Til høyre i bildet, foran målestokken, ses et mørkt kullag. Laget ble datert til førromersk jernalder. Foto: Anja Mansrud, KHM.
Fig. 8. The main cairn excavated, only the main sections and the stones lining the cairn remain. To the right, in front of the scale, a dark charcoal layer is visible. The layer was dated to the Pre-Roman Iron Age. Photo: Anja Mansrud, KHM.

Fig. 9. Kart som viser utbredelsen av åsrøyser langs Norsjø. Den svarte sirkelen markerer den undersøkte lokaliteten, og de røde trekantene markerer røyser. Kart: Anja Mansrud, KHM
 Fig. 9. Map of cairns along Lake Norsjø. The black circle marks the site, the red triangles are cairns. Map: Anja Mansrud, KHM.

steinen. Det var ikke tid til å vannsåle alle massene fra røysanlegget, noe som kan ha medført at vi ikke klarte å fange opp eventuelle fragmenter av keramikk, brente bein og lignende.

Ved endt avdekkning og fjerning av alle påbygningsmasser bestod anlegget av en jordblandet røys omkranset av en kantkjede med store blokker (Fig. 7 og 8). Kjernerøysa var 12 m i diameter. Bunnen i kjernerøysa bestod av et lag hodestore stein. Over dette var røysfyllet bygget opp av flere lag med neve- til hodestore stein iblandet rødfarget sand og grus. På toppen lå et lag av nevstore stein blandet med humus. Midt i kjernerøysa

var det gravd en dyp grop (Fig. 6, 7 og 8). Det var dermed ikke bevart noen spor etter et eventuelt gravgjemme. Det ble heller ikke gjort noen gjenstandsfunn i kjernerøysa.

Dateringene var sammenfallende innfor visse perioder og gir et holdepunkt for å diskutere brukstid og konstruksjonsfaser (Tabell 1). 18 C14-dateringer viser at det har vært aktivitet i et langt tidsrom fra førromersk jernalder til nyere tid. Hovedaktiviteten kan knyttes til førromersk jernalder (fem dateringer innenfor tidsrommet 360–160 f.Kr.) og romertid/folkevandringstid (fem dateringer innenfor tidsrommet 90–550 e.Kr.).

Fem C14-prøver i og under røysfyllet fikk datering til førromersk jernalder. De eldste dateringene er fra de stratigrafisk dypeste lagene. To prøver er tatt ut i kullinser under kjerneverøysa på henholdsvis søndre og nordre del av det SV-NØ-gående profilet. Begge prøver fikk datering til intervallet 360–170 f.Kr. (Ua-54891 og Ua-54892, se Tabell 1). Ytterligere tre prøver fra haugfyllet i begge profilbenker ble datert til førromersk jernalder 360–90 f.Kr. (LuS 12645), 380–170 f.Kr. (LuS 12649) og 235–50 f.Kr. (LuS 12651). Kullinsene under kjerneverøysa som på flere steder ble datert til førromersk jernalder, kan tenkes å stamme fra opprinnelige brannflak (synlige ved målestokken på Fig. 8). Det ble ikke funnet brente bein, keramikk eller annet som kan stadfeste dette.

Det kan også være mulig at kullhorisonten stammer fra avsviing av området i forbindelse med jordbruksrelatert aktivitet, forut for at kjerneverøysa ble anlagt. Vedartsanalysene taler imidlertid for den førstnevnte tolkningen. De viste at prøven fra vestre del av profilet kun inneholdt or, mens det i prøvene fra østsiden av profilet kun forekom bjørk. Dette kan være en indikasjon på intensjonalitet i bruk eller utvelgelse av treslag, ettersom det er grunn til å anta at generell avsviing ville inneholde et bredt sammensatt og en mer tilfeldig preget sammensetning av arter (Östman, 2017). Gravskikken i denne perioden på Østlandet karakteriseres ved enkle branngraver eller brannflak, ofte med små mengder brente bein og lite eller fraværende gravgods (Nybruget, 1978; Wangen, 1998; Rødsrud, 2008). Gravanleggene er ofte markert med steinsetninger eller enkle steinlegninger, og det forekommer også mange «anlegg uten grav» i denne perioden (Wangen, 1998, s. 153). Funnforholdene kan stemme godt overens med en slik tolkning.

To prøver ble datert til yngre romertid. Begge prøvene er fra haugfyllet i kjerneverøysa, nært plyndringshullet i det SV-NØ-gående profilet. Prøvene kommer fra stratigrafisk adskilte lag, men er overlappende datert til 205–395 e.Kr. (LuS 12647) og 205–390 e.Kr. (LuS 12646) (Tabell 1). Det ble ikke gjort funn som kunne knyttes til begravelser i romertid.

De tre siste prøvene fra røysprofilet ble datert til middelalder og nyere tid. To prøver fra de øvre lagene i røysa (stein/humuslaget på toppen og et påbygningslag) i SV-NØ-gående profilet ble datert til middelalder, henholdsvis 1205–1290 e.Kr. (LuS 12648), og 1390–1485 e.Kr. (LuS 12650). Den yngste dateringen fra røysprofilet kom fra humuslaget i toppen, på nordsiden av røysa i det SV-NØ-gående profilet. Resultatet var tidlig moderne tid ca. 1665–1785 e.Kr. (LuS 12644).

Under steinlag og røysfyll i den vestlige delen av røysanlegget ble det identifisert to kokegrop/ildsteder (Fig. 7). Begge ble datert til romertid/folkevandrings-tid; 320–430 e.Kr. (Ua-54886) og 330–540 f.Kr. (Ua-54885). Den ene kokegropen var en av få strukturer som inneholdt makrofossiler. Det ble identifisert haselnøttskall og frø fra bringebær eller bjørnebær. De forkullede frøene ble forslagsvis vurdert som en del av brenslet (Östman, 2017, s. 3), men kan også tenkes å stamme fra (fest?)mat som ble tilberedt på stedet i sammenheng med eventuell konstruksjon eller påbygging av røysanlegget. Det ble også påvist en kokegrop med datering til romertid under registreringen (Engen, 2011, s. 15–17).

Ytterligere et uidentifiserbart fyllskifte som lå i undergrunnen under steinlagene nord for røysa, ble datert til folkevandringstid, 410–550 e.Kr. (Ua-54890). I dette området ble det også gjort et løsfunn av en ildflint. Den ble påtruffet under den avsluttende maskinelle avdekningen og ikke sikkert knyttes til noen struktur.

Underveis i undersøkelsen ble det også brukt mye tid på å identifisere, dokumentere og snitte tilliggende røyser og steinpakninger som virket intensjonelle og konstruerte. Det fremkom imidlertid ingen funn eller fyllskifter som tilsa at det dreide seg om graver. Disse ble derfor tolket som rydningsrøyser. Det ble tatt ut makrofossilprøver fra disse, men prøvene kunne ikke påvise spor etter dyrkning (Östman, 2017).

Gravrøys, rydningsrøys eller begge deler?

Problemstillingen for undersøkelsen var å finne ut om anlegget på høydedraget var en grav- eller en rydningsrøys. Basert på resultatene som er presentert her kan det strengt tatt ikke gis noen sikker konklusjon. Det ble ikke funnet spor etter menneskelevninger, gravgjemme eller gravgods som kan knyttes til begravelser i jernalder. Gropen midt i røysa har fjernet ethvert spor etter en sentralt plassert primærgrav. Ut fra den utførlige konstruksjonen av kjerneverøysa, beliggenheten på et synlig punkt i landskapet, og de mange påviste årøsene i lokalområdet (Groseth, 2001, s. 57–64) (Fig. 9), er det nærliggende å anta at anlegget opprinnelig har vært en gravrøys.

C14-dateringene kan tale for at kjerneverøysen med det systematiske oppbyggede steinlaget ble anlagt i førromersk jernalder. Det er ikke vanlig med årøsyrer i førromersk jernalder. I romertid inntreer en endring i gravskikken i Øst-Norge. Det blir også vanlig å anlegge monumentale gravrøyser på synlige steder i landskapet, som markerte høyder eller ved sentrale

ferdselsårer. Slike monumenter er tolket som territoriale markeringer som markerer eiendomsrett til jorda (Bukkemoen, 2008, s. 468, 471–472). Både begravelser i haug samt jordfestegraver blir nå vanlig. I tillegg utvides gravinventaret, og mange graver skiller seg ut med et rikt gravgods (Rødsrud, 2008, s. 398). I andre regioner er det påvist hvordan eldre anlegg og monumenter *gjenbrukes og ombygges i romertid* (Artelius, 2013; Glørstad & Wenn, 2013, s. 126–128; Dahl, 2016, s. 84–87). Ingen av gjenstandsfunnene kunne direkte relateres til aktivitetene i romertid. Imidlertid viser nye pollenstudier fra Bamble i Telemark, ca. 60 km sørvest for undersøkelsesområdet, en intensivering som tyder på omfattende rydding av skog, dyrking på permanente jorder og åpent gresslandskap i romertid (Wieckowska-Lüth et al., 2017). Kanskje er det innenfor et slikt scenario øksedeponeringen og slipesteinen kan fortolkes. Et ekspanderende jordbruk med økt jordbruksaktivitet, avsviing og rydning av utmark og nyrydning av tidligere benyttet åkermark kan ha ført til en økning i antallet jordfunne gjenstander fra eldre bosetninger og graver i denne perioden (jf. Hernek, 2015). I tillegg til at slike funn som tidligere nevnt, kan ha blitt tillagt magiske krefter er det også trolig at de ble assosiert med opphav, forfedre og gårdens stamfedre. Når røysanlegget utvides, kan disse gjenstandene ha blitt inkorporert i anlegget.

Lars Groseth (2001, s. 38–40) har analysert et stort antall røyser i nærområdet. Disse oppviser et stort spekter av variasjon i beliggenhet og ytre og indre utforming. De færreste er imidlertid undersøkt av arkeologer. De er vanskelige å datere, og flere av dem ser ut til å ha vært i bruk både i bronsealder og jernalder. Slik sett kan det undersøkte røysanlegget se ut til å passe i et lokalt mønster karakterisert av stedlig gjenbruk. Røysanlegget ligner kontekster som i svensk arkeologi er blitt betegnet «komplekse røysanlegg» og «steinkledde berg» (Lønn, 2015; Petersson, 2015; se også Ragdesten, 2007; Artelius, 2013; Hennius, 2015; Dahl, 2016).

Petterson (2015, s. 56–89) benytter dette begrepet for å beskrive steinanlegg som i form og konstruksjon ligner gravrøyser, men som fremfor menneskelige begravelser inneholder funntyper som brannlag med brente dyrebein, keramikk, kokstein og malsteiner. Materialet er knyttet til tidsrommet ca. 200–500 e.Kr. og tolkes som rester etter rituelle aktiviteter og måltider som ble avholdt i forbindelse med rydning av stein i åkeren (Petersson, 2015, s. 82–89). Flere forskere har koblet lignende anleggstyper til fenomenet *agrarkult* (jf. Högrell, 2002; Petterson, 2015, s. 10–11). En slik

tolkningsramme kan være relevant for å forstå handlingene som har funnet sted på Li i eldre jernalder. Ettersom anlegget ikke inneholdt mye gjenstander, vil jeg i det følgende fokusere på betydningen av å flytte stein. Praksisen med å legge stein i haug har ikke nødvendigvis alltid hatt sammenheng med gravlegging, men kan relateres til grøderikdomsritualer i forbindelse med rydding og dyrking av jorda (jf. Carlie, 2002, s. 312; Högrell, 2002; Lønn, 2015, s. 29; Petersson, 2015, s. 155).

Rydning, agrarkult og kollektive riter

Religionshistorikere har fremholdt forfedrekult som en sentral del av religionsutøvelsen i det førkristne samfunnet (Steinsland, 1995). Runeinnskrifter, eddadikt, sagalitteraturen samt de middelalderske lovtekstene viser at de døde ble tillagt stor makt, og kunne øve innflytelse på de levende samfunnene. En slik organisering innebærer at ætten kan ha omfattet både de døde og de levende, og kontakt med forfedrene og opphavet må derfor ha vært av stor betydning. De norrøne kildene forteller at det ble ofret og blotet til de døde i gravhauger, og gravminner er i et slikt perspektiv forstått som et fysisk forbindelsesledd mellom de levende og de døde (Näsström, 2001, s. 121). I skriftlige kilder omtales årstidsrelatert blot, såkalte kalendriske riter, hvor blant annet felles måltider var et viktig innslag (Näsström, 1999, s. 162–167).

Det er tidligere argumentert for at gravanlegg ikke utelukkende har fungert som et hvilested for de døde (Kaliff, 1997, s. 69). En kobling mellom jordbruk, dyrking og en syklus av liv, død og gjenfødelse er blitt poengtert av flere forskere (Kaliff, 1997; Artelius, 2000). «Genom att uppföra monument av sten, bostäder om man så vill, åt en förfader eller förmoder kommer denna i dubbel bemärkelse att vila i åkern: monument placeras i åkermarken och byggs av delar av samma mark» (Högrell, 2002, s. 20).

Gjenbruk av steinmonumenter kan i et slikt perspektiv knyttes til *hverdagspraksisen*, og den sykliske rytmen knyttet til årstidene som er styrende for å drive jordbruk. Dyrking, grøde og koblingen til forfedrenes jord kan i en slik fortolkningsramme betraktes som viktigere aspekter ved den forhistoriske aktiviteten enn begravelser. Mens det å begrave de døde var uregelmessig forekommende hendelser, var opparbeiding av jorda og innhøsting årlige foreteelser, som både var essensielle for overlevelsen og som krevde mange personers arbeidsinnsats.

Enkelte forsøk på å beregne tidsbruken for bygging av et steinmonument anslår at det kan ha tatt 1–2 måneder

å bygge en røys med en diameter på 15–20 meter, forutsatt at steinen var tilgjengelig (Ragdesten, 2007, s. 365–366). Den mest tidkrevende delen av arbeidet har vært å samle inn stein. Rydning i det omliggende jordbrukslandskapet i eldre jernalder kan dermed ha hatt en funksjon ut over å forbedre åkerjorda. Ryddingen skapte et lager av stein som kunne gjenbrukes i sammenheng med gravlegging eller andre rituelle sammenhenger (jf. Högrell, 2002, s. 15–20). Kanskje ble steinmonumentene ikke nødvendigvis alltid initiert i forbindelse med et dødsfall, men benyttet til dette formålet ved behov. Rydningssteinen kan dermed ha symbolisert åkeren, landskapet, de ulike hendelsene og *det kollektive arbeidet som hadde ført steinen til graven*. Kollektive minner, og endringer om forfedrene, ble slik knyttet til landskapet og repetert gjennom den årlige aktiviteten på de samme stedene (Artelius, 2000, s. 178).

Et sted med mange stemmer. Rydding av stein i middelalder og nyere tid

Som vist er det et opphold i C14-dateringene fra lokaliteten på Li mellom ca. 1000–1200 e.Kr. Fra 1200-tallet og frem til nyere tid har det vært kontinuerlig aktivitet på høydedraget. Tentativt kan det spekuleres i om dette oppholdet kan knyttes til endringer i stedkontinuiteten knyttet til innføringen av kristendommen. I denne perioden opphørte haugbyggeriet. De døde skulle nå gravlegges i viet jord på kirkegården, og gravlegging og ritualer knyttet til gravhauger ble forbudt. I forbindelse med religionsskiftet, og de sosiale og ideologiske omveltninger dette medfører, lokaliseres de første kirkene gjerne på eller nært inntil hedenske gravfelt (Andrén, 2002). Ett eksempel på mulig kultstedskontinuitet av denne typen finner vi på Nesodden i Sauherad, som er lokalisert på et nes tvers overfor gravrøysa på Li (Fig. 9). Her anlegges en middelalderkirke oppå et gravfelt fra jernalder/vikingtid.

Mange steder bevarer sin funksjon som kultplasser selv om religionen og ritualene ble endret, og i de gammelnorske lovene gjentas straffebestemmelser mot dyrkelse av gravhauger. Dette vitner om at disse tradisjonene var seiglivete, og at det var vanskelig for kirken å få bukt med praksisen. Grøderikdomsritualer ble av de tidlige folkloristene fremholdt som en aktiv komponent i folketro og rituell praksis i Telemark gjennom middelalder og tidlig moderne tid (Resløyken & Ødemark, 2015). Fra middelalder og langt opp mot vår egen tid opprettholdes tradisjonen med å sette ut mat og drikke på gravhauger. Men nå er det ikke lenger forfedrene man henvender seg til, men de underjordiske og andre vesener som holder til i røyser og berg (Omland, 2004, s. 42–43).

En annen praksis som er lite diskutert i forbindelse med deponering av stein i nyere tid er varp, eller steinkast. Et *varp, verp, eller kast* er en tradisjon som har tilkommet ved at folk har kastet sammen stein for å markere eller minnes en opprivende hendelse, for eksempel et mord eller en henrettelse. Verp er også nevnt i Ivar Aasens *Norsk Ordbok*, som viser til denne skikken i Telemark og Valdres. I folketroen knytter det også ofte forestillinger om at noe ondt kan skje dersom man går forbi varpet uten å kaste på en stein (Solheim, 1952; Henningsen & Laursen, 2006). Slik kan verp også ses som en form for påminnelse om de døde når man beveger seg gjennom landskapet.

Fire dateringer tilhører den etter-reformatoriske fasen. De moderne dateringene kan trolig knyttes til nåværende eier og hans familie, som har eid gården i generasjoner og jevnlig har brent ned vegetasjonen på høydedraget. Påbyggingen av anlegget har også fortsatt frem til vår tid, men i de siste 50 år har den vært relatert til rydding av åkeren og foregått med moderne hjelpemidler som traktor. Røysanlegget har også hatt andre funksjoner – besøkende kunne for eksempel fortelle om hvordan de hadde brukt plyndringshullet som lekeplass og gjemmested i barndommen. Det komplekse røysanlegget er slik bygget opp av mange historiske lag, både nye og gamle.

Steinrøysa på Li, som er resultat av en kontinuerlig rydningspraksis gjennom minst 2000 år, har trolig bidratt til å opprettholde et bestemt handlingsmønster på stedet. Det steinlagte høydedraget kan i dette perspektivet betraktes som en materialisering av endrete sosiale strukturer og mellommenneskelig samhandling gjennom mange tusen år. Meningsinnholdet må ha endret seg gjennom tiden. Mennesker har levd, dyrket, dødd, flyttet stein og «gått vegane etter dei døde» gjennom et svært langt tidsrom. Stedet har vært lekeplass og en praktisk plass for rydningsstein i noen faser, i andre perioder et hellig sted (Wangen, 1998, s. 166), et rituelt rom (Groseth, 2001, s. 46; Ragdesten, 2007) et kultsted eller *horg* (Lönn, 2015) eller et liminalt sted (Glørstad & Wenn, 2013, s. 128). Røysene, fortiden og forfedrenes nærvær i landskapet har fortsatt betydning for menneskenes som bor her i dag, slik Liv Holtskogs innledende dikt viser.

Takk

En stor takk til prosjektleder Zanette T. Glørstad og til KHMs feltmannskap: Anne Scheffler, Svein V. Nielsen, Michael Bjerkestrand, Marit Johannson, Claudia Gonzales, Stefano Dell'Aitante og Anette Sand Eriksen. Takkes skal også Line Grindkåsa, Sindre Arnkværn,

Lise Loktu og Frode Svendsen fra Telemark fylkeskommune, som hjalp oss med å komme i mål med den kompliserte undersøkelsen. Videre vil jeg takke grunneier Sveinung Gaaserud for informasjon om anleggets nyere historie, og Gunnar Holtskog fra Sauherad historielag for informasjon om de lokale kulturminnene. Tittelen og de innledende strofene er hentet fra Sauherad-lyrikeren Liv Holtskogs dikt *Gjeng vegane etter dei døde* fra boka *Så kort ein sommar menneska har* (Holtskog, 1979). Liv gikk bort i 2014, og artikkelen er dedikert til hennes minne.

Summary

How are we to understand and interpret intentional deposits of stone built-up over long time spans? My contribution addresses this question based on the excavation of a cairn undertaken in Sauherad, Telemark southeastern Norway, in 2015. The cairn site was prominently situated on a moraine hill overlooking Lake Norsjø, surrounded by cultivation fields. The aim of the investigation was to assess whether the cairn was a burial mound or mainly resulted from stone clearance.

The hilltop has been used as a landfill for stones from the surrounding fields until recently. On top of the vegetation cover there were several buildups of clearance cairns and stone of various sizes. A hole had been dug into the center of the cairn. After the initial removal of the topsoil, a complex structure was exposed. The cairn area turned out to be twice as large as anticipated, and the entire hilltop was more or less covered with stone. The main cairn consisted of a core of stones delineated by a kerbing. Later additions had been made, however it was difficult to distinguish between intentional rebuilding and more random additions of stones. The situation was further complicated by the discovery of two Neolithic thin-butted axes of Funnel Beaker type (3800–3300 cal. BC) which were uncovered under a modern clearance cairn.

Twenty C14-samples date the site from c. 300 cal. BC (Pre-roman Iron Age) and up to the present, but the main phase of activity is dated to the Early Iron Age (c. 300 BC–540 AD). The temporal depth and durability of usage is remarkable. The cairn was presumably built during the Pre-Roman Iron Age, but the interpretation as a burial site is mainly based on the location, the systematic construction of the initial cairn and the large number of similar cairns in the area. No remains of Iron Age burials were actually identified, but it is argued that the Neolithic axes represent a secondary deposit connected to the Iron Age activity.

In recent publications similar sites have been referred to as “complex cairns” or “stone-dressed hills”. Rather than focusing on how to distinguish between burial cairns and clearance cairns, this paper addresses the multivocality imbued in the *persistent practice* of placing stones over long time-spans. Moraine soils contain a lot of stone and clearance is a prerequisite for farming in this region. This paper explores various ways in which the gathering and placing of stones may have been accorded meaning throughout long time spans, and particularly focuses on the relationship between stone clearance, agriculture, fertility and ancestors during the Early Iron Age.

Litteratur

- Andrén, A. (2002). Platsernas betydelse – norrön ritual och kultplatskontinuitet. I K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere (Red.), *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual* (s. 1650–5905). Vågar till Midgård 2. Lund.
- Artelius, T. (2000). *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 36. Gotac. Series B. Gothenburg Archaeological Thesis 15. Riksantikvarieämbetet/ Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Artelius, T. (2013). Inventions of memory and meaning. Examples of Late Iron Age reuse of Bronze Age monuments in South-Western Sweden. I D. Fontijn, A. J. Louwen, S. van der Vaart & K. Wentink. (Red.), *Beyond Barrows Current Research on the Structuration and Perception of the Prehistoric Landscape through Monuments* (s. 21–40). Leiden: Sidestone Press.
- Bukkemoen, G. B. (2008). Der ingen tilfeldighet råder – anvendelse av gravanlegg i lokal kontekst. I K. Chilidis, J. Lund & C. Prescott, (Red.), *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*. OAS, vol. 10 (s. 465–474). Oslo: Unipub. Oslo.
- Carlie, A. (2002). Gård och kultplats. Om bruket av offerhandlingar på en yngre järnåldersgård i Hjärup, sydvästra Skåne. I A. Carlie (Red.), *Malmö Skånska regioner*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter, No 40. Malmö.
- Carlie, A. (2004). *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar. Skrifter 57. Stockholm.
- Christie, W. F. K. (1837). Om en hos Almuesmænd paa landet herskene Overtroe, som gjør at de ikke ville skille sig ved jordgravede Oldsager, og om en sjelden Antiquitet, som, formeldst saadan Overtroe, holdes skjult. *Urda, Nr. 1*, 19–26.
- Dahl, B. (2016). *Haugen som gravfelt*. AmS-Varia 58, 77–95. Stavanger.
- Engen, V. K. (2011). *Kulturhistorisk registrering. Nome og Sauherad kommune RV36 – Slättekås-Gvarv*. Telemark fylkeskommune.
- Eriksen, M. H. (2017). Don't all mothers love their children? Deposited infants as animate objects in the Scandinavian Iron Age. *World Archaeology, Vol. 49 (1)*, 338–356.
- Glørstad, Z. & Wenn, C. (2013). En gambler langs veien. Nytt blikk på grav og gravritualer i eldre jernalder. *Viking LXXVI*, 113–136. Oslo.
- Groseth, L. (2001). *Å finne sted: økonomiske og rituelle landskap i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder*. Varia 53. Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo,
- Henningsen, G., & Laursen, J. (2006). Stenkast. *Kuml* 55, 243–278.
- Hennius, J. S. (2015). All these stones. I H. Petersson, & C. Toreld (Red.), *Domestic life in the Tanum rock carving area: settlements, graves and rituals in the vicinity of the world heritage rock carvings of Tanum*. Kulturhistoriska dokumentationer 29 (s. 189–14). Bohusläns Museums Förlag. Bohuslän.
- Hernek, R. (2015). The flints of the ancestors. I H. Petersson, & C. Toreld (Red.), *Domestic life in the Tanum rock carving area: settlements, graves and rituals in the vicinity of the world heritage rock carvings of Tanum*. Kulturhistoriska

- dokumentationer 29 (s. 243–259). Bohusläns Museums Förlag, Bohuslän.
- Holtskog, L. (1979). *Så kort ein sommar menneska har: Dikt*. Oslo: Noregs boklag.
- Högrel, L. (2002). Åkern och evigheten. Frågeställningar och inledande resonemang. *Urminne. Tidsskrift – arkeologi i sydöstra Sverige 2002, Nr. 2*.
- Kaliff, A. (1997). *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Uppsala.
- Kaliff, A. (2008). Himmel och jord, eld och vatten. Kosmologi och rituell praktik i indoeuropeisk belysning. I J. Goldhahn (Red.), *Gropar och monument. En vänbok till Dag Widholm*. Kalmar Studies in Archaeology, IV (s. 147–177). Kalmar: Högskolan i Kalmar.
- Lönn, M. (2014). *Kultplatsen på Stora Holm. Västra Götalands län, Västergötland, Göteborgs kommun, Tuve socken, Stora Holm 38, 36, Tuve 46*.
- Lönn, M. (2015). Kultberget Stora Holm. *In Situ Archaeologica, 11*, 25–51.
- Mansrud, A. (2020). *Arkeologisk rapport. Undersøkelse av komplekst røysanlegg med gravrøys (?), rydningsrøyer og øksedepot*. Li, 97/9, 10, Åros, 98/5, Gvarv, Telemark. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Mikkelsen, E. (1974). Kasin-graven, en stridsøksgrav fra yngre steinalder i Heddal, Telemark. Tradisjon og Diffusjon. *Viking 38*, 117–136.
- Mikkelsen, E. (1989). *Fra jeger til bonde: utviklingen av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Mikkelsen, P. H., Out, W. & Salvig, K. V. (2016). *Vedarteasanalyse, Projekt Rv 36 Slättekås-Årnes, Gvarv kommune, Telemark fylke*. Afdeling for konservering og naturvideskap, Moesgård Museum, Århus.
- Nybruget, P. O. (1978). *Førromersk jernalder i Sørøst-Norge*. Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Näsström, B. M. (1999). Blóta, sóa och senda. Om offer i fornskandinavisk religion. I U. Drobin (Red.), *Religion och samhälle i det förkristna Norden. Ett symposium* (s. 157–170). Odense: Odense Universitetsforlag.
- Näsström, B. M. (2001). *Blot. Tro og offer i det førkristne Norden*. Oslo: Pax Forlag AS.
- Omland, A. (2004). Arkeologi, religion og folketroens forestillinger. I L. Melheim, K. Oma & L. Hedeager (Red.), *Mellom himmel og jord*. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi på Isegran 31. januar–2. februar 2002. , vol. 2 (s. 32–50). Oslo: Unipub.
- Paulsen, T. & Vasaasen, H. L. (2010). Landskapsanalyse, RV 36, Slättekås–Gvarv. Upublisert rapport, SVV.
- M. Petersson, (2015). Komplexa stenrösen och stensättningar – en sammanfatning. I M. Petersson (Red.), *Farstorp – ett röjningsröseområde i långtidsperspektiv*, Småland, Nässjö kommun, Barkeryds socken, Kramsäng 1: 2 och 1: 11 samt Ryssby 2: 11, RAÅ 287, 295, 358, 362, 363, 364, 371.
- Possnert, G. & Petterson, E. (2017). *Resultat av ¹⁴C-datering av träkol från RV 39 Slättekås-Årnes, Sauherad, Telemark, Norge*. Ångströmlaboratoriet, Universitetet i Uppsala.
- Ragdesten, U. (2007). En rösemiljö i Arendal på Hisingen i Göteborg – et komplekst rituelt område. I J. Goldhan (Red.), *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet*. Gotark Serie C. Arkeologiska skrifter 59 (s. 353–368). Göteborg: Intellekta Docusys.
- Reitan, G. (2009). Offer det? Om den sosiale funksjonen til offer og graver i neolitikum. *Primitive tider, 11*, 31–50.
- Reitan, G. (2012). Siste nytt fra Norges “megalitikum”: Om en sikringsgrav nær en megalittgrav på Hurum. I A. Solberg, J. A. Stålesen & C. Prescott (Red.), *Neolitikum: Nye resultater fra forskning og forvaltning*, s. 125–145. Nicolay Arkeologisk Tidsskrift, Skrifter 2. Oslo.
- Resløyken, Å. N. & Ødemark, J. (2015). I korndemonens bilde. Antropologisk erkjennelse, materialitet og temporalitet i utstillingen av «gammel folketro» på Norsk folkemuseum (1938). *Tidsskrift for kulturforskning, Vol. 14, Nr. 2*, 62–86.
- Rundgren, M. & Muscheler, R. (2017) *Dateringsattest. ¹⁴C-datering av träkol från RV 39 Slättekås-Årnes, Sauherad, Telemark, Norge*. Geologisk avdeling, Lunds universitet.
- Rødsrud, C. L. (2003). *Fattige graver – komplekse rituelle uttrykk og endringsaspekter i jernalderens begynnelse belyst gjennom graver i Østfold*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Rødsrud, C. L. (2008). Kontinuitet i en brytningstid. Samfunnsutviklingen under førromersk jernalder. I K. Chilidis, J. Lund, & C. Prescott, C. (Red.), *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday* OAS, vol. 10 (s. 397–408). Oslo: Unipub.
- Simonsen, M. F. & Vogt, D. (2007). Fotsåleristninger i gravkontekst: Jong – et nytt funn fra Øst-Norge. I J. Goldhan (Red.), *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet*. Gotark Serie C. Arkeologiska skrifter, 59 (s. 473–488). Göteborg: Intellekta Docusys.
- Solheim, S. (1952). *Norsk sætertradisjon*. Oslo: Aschehoug.
- Solheim, S. (2012). Om møter og motsetninger. Om introduksjonen av jordbruk til Øst-Norge. *Viking LXXXV*, 53–74.
- Steinsland G. (1995). Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen? I H.E. Lidén (Red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge* (s. 9–28). Oslo: Universitetsforlaget.
- Wangen, V. (1998). Gravfeltet på Gunnarstorp. Et monument over dødsriter og kultutøvelse i 1200 år. I E. Østmo (Red.), *Fra Østfold oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke, nr. 211, 53–172. Oslo.
- Wieckowska-Lüth, M. Kirleis, W. & Doerfler, W. (2017). Holocene history of landscape development in the catchment of Lake Skogstjern, southeastern Norway, based on a high-resolution multi-proxy record. *The Holocene, 27(1)*, 1928–1947. DOI: 0959683617715691.
- Østmo, E. (1988). *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Østgård, T. (2000). Sacrifices of Raw, Cooked and Burnt Humans. *Norwegian Archaeological Review, 33 (1)*, 41–58.
- Östman, S. (2017). *Miljöarkeologisk analys av prover från en gravanläggning inom projekt Rv 36 Slättekås-Årnes, Gvarv kommune, Telemark fylke. ID 150030*. Rapport nr. 2017-019 Miljöarkeologiska laboratoriet, Umeå universitet. Umeå, Sverige.